

1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal

II. Asustuse vähenemine, näljaabi ja kannibalism

Marten Seppel

Asustuse vähenemine

Otseselt 1601.–1603. aasta näljahädast ja katkust tingitud asustuse vähenemist ja rahvastiku kadu ei võimalda olemasolevad allikad kuidagi lähemalt hinnata. Seetõttu on seni kõige enam tuginetud juhuslikele teadetele või kroonikatele. Friedrich Engelke märgib, et ainuüksi juba puhkenud sõja tõttu on Liivimaa, Zemgale ja Žemaitija jäänud nii tühjaks ja laastatuks, et „väga vähe maju ja elavaid inimesi leida on”¹. Nii 1602. aasta sügisel kui ka 1603. aastal rääkis Tallinna raad korduvalt „kogu maa täielikust laastamisest ja ahastamapanevast tühjenemisest” (*wegen der gantzlichen verhergung und iemmerliche Verwüstung des gantzen Landes*). See oli viinud raskesse seisuga ka Tallinna kodanikkonna.²

Kõige sagedamini on senises Liivimaa ajalookirjanduses märgitud Liivimaa 1601.–1603. aasta näljahädas hukkunute arvuna

30 000. Viimati on Kelchile ja Alexander v. Richterile viidates seda teinud ka Margus Laidre, kes peab neil aastatel nälja ja külma läbi surnute koondarvu 30 000 kogu Eesti- ja Liivimaa kohta õigeks suurusjärguks, kuigi võib-olla „natuke liiga väikeseks”.³ Paistab, et esimest korda pakkus selle Liivimaa näljahäda ohvrite arvu „üle 30 000” välja Jacques Auguste de Thou (Thuanus), mille ta esitab oma väga populaarseks saanud 1620. aastal ilmunud teoses „Historia sui temporis”. Selles ta jutustab 1602. aasta sündmuste all, kuidas Liivimaal puhkes koos sõjaga „kohutav näljahäda”, millele lisandus külm ja katk, nii et laibad vedelesid igal pool ja katsid Tallinna tänavaid.⁴ Thuanuse järgi kordas näljaohvrite arvu „üle 30 000” nii Kelch⁵, Gadebusch⁶ kui ka näiteks Schlippenbach⁷. Samuti kirjeldas 1601.–1603. aasta näljahäda Liivimaal peaaegu ainult Thuanusele tuginedes Johannes Loccenius, kes kirjutas 17. sajandi keskel

¹ F. Engelke. Wahrhaftige gantz erschrockliche, betrubte, und zwar von Anfang der Welt her, wol niemaln erhörte Neue Zeitung, Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar, Nur allein im Fürstenthumb Semgahn, I. F. D. Hertzogen Friedrichen zugehörig, in Lyfflande zugetragen, etc. Königsberg 1603. – Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst-, und Kurland, 2. Bd. (Scriptores rerum Livonicarum, II.) Riga, Leipzig 1848, lk. 659. (Lühendatud viidete täiskujusid edaspidi vt. M. Seppel. 1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal. I. – Tuna 2014, nr. 2. – Toim.)

² RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02.1602, 12.10.1602 ja 04.05.1603).

³ M. Laidre. Dorpat, lk. 237.

⁴ Iac. Augusti Thuani Historiarum sui temporis. Tomus V. Geneuae, 1620, lib. CXXVII, lk. 997, 1009.

⁵ Chr. Kelch. Liefländische Historia, lk. 477.

⁶ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher. 2. Th., 2. Abschnitt von 1587 bis 1629. Riga, 1781, lk. 311-312.

⁷ U. von Schlippenbach. Erinnerungen von einer Reise nach St. Petersburg im Jahre 1814. 2. Th. Hamburg, 1818, lk. 119.

mitu populaarset Rootsi ajaloo ülevaadet.⁸

Uuemas ajalookirjanduses on väga palju leidnud tsiteerimist ka Fabriciuse kroonika, kus on esitatud kaks sellekohast arvu. Esiteks teatab kroonik, et Liivimaal jäi alles ainult kümnendik talupoegadest, teiseks esitab ta „paljudele, kes selle provintsi olukorda ja rahva kombeid tundma õppinud” arvamusele viidates hukkunute arvuks „üle 600 000 mõlemast soost talupoja”.⁹ Viimane arv on kahtlemata ilmselge liialdus.¹⁰ Fabriciuse pakutud suhtarv kümnendik aga ei pruukinudki olla võetud õhust, vaid kajastada otseselt Viljandi kohapealseid olusid, mida Viljandi praostina Fabricius kõige paremini tundis ja teadupärast Viljandile ka oma kroonikas palju tähelepanu pööras. Veel 1613. aasta kirikuvisitatsioon leidis Viljandi kihelkonnas 600 endisest talust asustatuna ainult 50–60 taluperet ehk kümnendiku. Seejuures oligi Viljandimaa asustuse langus Põhja-Liivimaa üks ulatuslikumaid.¹¹

Eestimaa provintsi 17. sajandi esimese kolmandiku asustuse vähenemise kohta pole aga seni käepärast olnud isegi mitte kroonikateateid. Üksnes Georg Müller märgib oma 9. jutluses 17. juulist 1603 konkreetsemalt, et katku ja näljahäda tulemusena on Tallinnas „mitu tuhat inimest” viimase „kahe ja poole aasta jooksul” maha maetud, millele järgneb Mülleri ääremärkus, et „kolme aasta jooksul on ainuüksi Püha Barbara juures maetud 11 130 inimest”.¹² Kokkuvõtvalt on küll 1940. aastal ilmunud Eesti ajaloo 3. köites püütud osutada, et veel 1620. aastal oli Järvas ja Virus mõisalääne, kus tühjade maade protsent ulatus 90-le või isegi üle selle.¹³

Eestimaa foogtide arveraamatud pakuvad

olulist lisateavet Eestimaa asustuse languse kohta 1601.–1603. aasta näljahäda, sõjalaastamiste ja katku tagajärjel. Samas pakuvad need aruanded siiski ainult üksikuid konkreetseid kaasusi, millest ei saa teha väga selgeid järeldusi. Allikakriitiliselt tuleb kindlasti arvestada, et tegelikult võis tühjaks jäänud taludes veel inimesi elada, kelle maksevõimet ei saanud aga enam väljendada ja seetõttu jäid nad arvepidamisest välja. Samuti võis kasvanud olla liikuva lahtise rahva hulk, kuigi mõisad pakkusid ilmselt lahkelt soovijatele talusid.

Rahvaarvu kaotust oleks kõige lihtsamalt (kuigi jätkuvalt väga kaudselt) võimalik arvestada taluperede arvu languse kaudu. Selle kohta on täpsemaid ja allikakriitiliselt tõsisemalt võetavamaid andmeid ainult järgmiste alade kohta:

Käina vakus:	1590 – 21 talu	1605 – 16 talu
= langus 24%		
Reigi vakus:	1599 – 53 ”	1605 – 28 ”
= langus 47%		
Keila mõisalään:	1599 – 95 ”	1605 – 31 ”
= langus 67%		
Koonga mõis:	? – 169 ”	1604 – 37 ”
= langus 78%		
Audru mõis	? – 29 ”	1604 – 4 ”
= langus 86%		

Seega nähtub, et taluperede arvu vähenemine varieerus väga suurel määral ja mingit selget suurusjärku pole võimalik välja tuua. Küll võib järeldada, et 1601.–1603. aasta näljahäda, katku ja sõja tulemusena jäi Eestimaa tühjaks kõige vähem veerand taludest (Hiiumaal), kuid enamasti ületas see osakaal kahte kolmandikku taludest.

Tühjunud adramaade osakaal kinnitab

⁸ Johanns Loccenii *Historiae Svevicae*. Secunda editio. Francofurti, Lipsiae, 1674, lk. 454. Vt. ka A. Bergengrün. *Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit von 1594–1602. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 17 (1900), lk. 97, 108–109.

⁹ Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610. Toim. E. Tärvel, K. Tafenu. Tartu, 2010, lk. 295.

¹⁰ Liivimaa provintsi rahvaarvu nendes piirides, nagu Rootsi selle 1629. a. Altmargi rahuga üle võttis, võib hinnata 80 000–95 000 inimesele, kui võtta aluseks 1630. aasta revisjoniga loendatud kokku 2966,5 adramaad ja 7973 talu (RA, Östersjöprovinsernas. Jordrevisionshandlingar, vol. 18, Livland Hakebok 1630–36), millele liita suurusjärg maata ja liikuvat külarahvast pluss linnade ja mõisate elanikkond.

¹¹ Eesti rahva ajalugu, lk. 831.

¹² Georg Müller. *Jutluseraamat*. Toim. Külli Habicht, Kai Tafenu, Siiri Omblar. Tartu, 2007, lk. 245–251.

¹³ Eesti ajalugu III: Rootsi ja Poola aeg. Peatoim. Hans Kruus. Tartu, 1940, lk. 134.

aga veel suuremat asustuse langust Eestimaal (ulatudes enamasti 2/3–9/10-ni, v. a. Hiiumaal).¹⁴ Samas, tühjunud adramaade järgi on veel spekulatiivsem rahvaarvu languse kohta hinnangut anda, sest adramaade kalkulatsioonid sõltusid väga paljudest asjaoludest. Esmalt tuleb arvestada, et juba enne 1601. aasta sündmuste eskaleerumist oli suur hulk adramaaid tühjad. Näiteks Harku mõisalääni 90 talupojast ja 146 adramaast olid kevadel 1601, juba enne suurt ikaldust tühjad 19 adramaad 146-st ehk 13%.¹⁵ Keila mõisalääni 1599/1600. aasta vakuraamatu järgi oli kroonule jäänud külades tühje adramaaid 42,25 umbes 110,5-st ehk ligikaudu kolmandik.¹⁶

Teiseks oli küllaltki levinud, et külviseemne ja rakmejõu vähenemisest jäi osa talumaaid lihtsalt sööti (ja seeläbi langesid ka mõisa-koormised), kuigi samal ajal talupoegade arv ei vähenenud. Näiteks kui veel 1602. aastal olid Keila mõisalääni kuues vakuses olemasolevatest talupoegadest 50% pooladrikud ja 42% täisadrikud, siis 1603. aastal on ühe-adramaalised talud praktiliselt kadunud (10–15%), domineerima on jäänud pooleadramaalised (60%) ning osad talud on langenud veerand-adramaalisteks (ca 10%), milliseid veel 1602. aastal polnud Keila vakustes ühtegi.¹⁷

Eestimaal kõige väiksema asustuse lan-

guse tõi 1601.–1603. aasta näljahäda kaasa nähtavasti Hiiumaal. Leo Tiik on küll kirjeldanud 17. sajandi algust Hiiumaa jaoks suure allakäiguna. Tema järgi laastas Hiiumaal ennekõike 1603. aasta suvel kohale jõudnud katk (suurt ikaldust ja näljahäda Tiik otseselt ei mainigi). Katku tulemusena jäänud mõnel pool 1603. aasta talvelgi osa vilja peksmata. 1604. aastal märkinud Hiiumaa foogt Tartumaa maanõunikule F. Wrangelile, et tema Orjaku talupoegadelt pole suure vaesuse tõttu midagi saada ega võtta.¹⁸ 1605. aastal kurtunud Lauka mõisa pärushärra Jürgen Peetz, et tema mõisa all on talumaadest asustatud ainult üks adramaa, mis oli vaid vähem kui viiendik senisest asustusest (1599. a oli Lauka all 5,5 adramaad).¹⁹ Ühtlasi oli see Tiigi hinnangul ilmselt 1603. aasta suure katku tulemus, et Käina vakuses 1590/1591. aasta revisjoni 21 talust (14 adramaad) ja 4 söötis adramaast oli 1605/1606. aasta revisjoniks jäänud sööti 10,8 adramaad ehk 60% maast.²⁰ Viimaste andmete juures Tiik küll mõneti tõlgendab allikaid valesti. 1605/1606. aasta maaraamatus on küll tühjunud kroonumaade arvuks märgitud 10 $\frac{3}{4}$ adramaad, kuid seda ei tule maha arvutada mitte 18 adramaast, vaid võrrelda tuleb seda, et kui 1591. aastal oli asustatud 21 talu ja 14 adramaad, siis 1606. aastal 16 talu ja 7,25 adramaad,²¹ mis teeb tagasiminekuks

¹⁴ Nt. vähemalt viiendikku Eestimaast hõlmanud Läänemaal oli 1606. a. alguse revisjoni andmetel endise piiskopile kuulunud Haapsalu linnuselääni 5 kihelkonnas ja 15 vakuses tühjunud adramaade osakaal 67%. Sama suur tühjunud maade osakaal oli ka Haapsalu linnuselääni alla kuulunud aadlimõisates (174 adramaast 120). Veel suurem oli tühjenemine olnud Lihula linnuselääni seitsmes vakuses – koguni 88% ulatuses (652 adramaast 575) ja aadlimõisates – 81,5% (299 adramaast 243). Lisaks talukohtadele oli tühjaks jäänud suurem hulk üksjalakohti Haapsalu linnuseläänis: 103 üksjalakohast olid asustatud ainult 10 kohta (RA, Baltiska fogderäkenskap, vol. 73 (Extract uti Landh bocken under Håpsala Slott och Lehola Slott, 12.02.1606)). Veel 1613. aastal olid Haapsalu ja Lihula läänis 82% talumaadest tühjad (Eesti ajalugu III, 1940, lk. 134).

¹⁵ RA, Baltiska fogderäkenskap, vol. 31 (Hans Stenküls Räkenskap för Harka Gårdz Länn, 24.04.1600–24.04.1601).

¹⁶ RA, Baltiska fogderäkenskap, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Lähnn Ao 1604).

¹⁷ Küll on Keila mõisalääni üks jõukamaid talupoegi Jõgisoo vakuses Valingu külas elav Matz Sirck hoidnud veel kogu oma 1,5 adramaad. Seejuures 1602. aastal on ta tõepoolest olnud veel üks eeskujulikumaid koormiste tasujaid: ettenähtud 2,25 taalrist tasus ta kogu summa ning rukki-, odra- ja kaeraandami osas (kokku 12 tündrit) jäi ta võlgu ainult 0,75 tündrit. 1603. aastal on aga temagi jõud raugenud ning raha pole ta tasunud enam öörigi, 15 tündrist viljast suutis ta tasuda ainult 3 tündrit rukist ning muudest perseelidest veel võid, küttepuid ja heina (seejuures heina ettenähtud 1,5 koorma asemel koguni 4 koormat): RA, Baltiska fogderäkenskap, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Länn, Ao 1603); samas (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Lähnn Ao 1604).

¹⁸ L. Tiik. Orjaku laid, vakus ja mõis. – Nõukogude Hiiumaa, 30.07.1974.

¹⁹ L. Tiik. Lauka mõisa ajaloost. – Hiiumaa: maakonna ajaleht, nr. 102, 08.09.1992.

²⁰ L. Tiik. Käina vakuse vanadest aegadest ja Putkaste mõisast. – Nõukogude Hiiumaa, 29.08.1974.

24% talude osas ja 48% adramaade osas. Igal juhul on need suhtarvud palju väiksemad Läänemaa ja ülejäänud Eestimaa linnuse-läänide tühjumise osakaaludest.

Hiiumaa kohta on küll olemas nii 1598/99. kui ka 1605/06. aasta revisjon, kuid täpsemalt näljahäda ja katku mõju kogu Hiiumaa kohta on nende revisjonide põhjal võimatu öelda, sest lähemalt on üles loetletud ja kirjeldatud ainult neid talupoegi ja adramaid, mis olid otseselt kroonu valduses, kuid läänistatud külade kohta täpsemad andmed puuduvad. Talupoegade ja adramaade arv muutus nendel vahepealsetel aastatel kindlasti ka seeläbi, et osa külasid ja maid läänistati või panditi. Seega kindlust pakuks ainult nende vakuste võrdlus, kus läänistatud maade hulk (ja kroonuvalduste suurus) on püsinud nende aastate jooksul sama. Selliseks on näiteks vabade rootsi talupo-

gadega asustatud Reigi vakus, kus kajastub vahepealne langus 47% ulatuses talude osas ja 23% asustatud adramaade osas.²² Kokku oli Rootsi kroonuvalduste asustus Hiiumaal 1606. aastaks langenud võrreldes sajandi-vahetusega talude ja asustatud adramaade osa ca viiendiku ja tulubaasi osas kuni kolmandiku võrra, mis aga kõik ei pruukinud tuleneda otseselt näljast ja katkust, vaid ka vahepealsetest läänistustest ja revisjoniandmete ebaühtlusest.²³ Hiiumaa kohta on ajalookirjanduses esitatud sajandi alguse näljahäda ja katku ulatuse tõendiks 1613. aasta revisjoni andmeid, mille järgi küündis nimetatud aastal Hiiumaal tühjade maade osakaal endiselt veel 68%-ni.²⁴ Võrreldes aga seda arvu 1605/06. aasta revisjoniga, siis pidi vahepealne suur tühjumine tulenema mingitest muudest teguritest ja mitte 1601.–1603. aasta sündmustest.

Tabel 7. Tühjade talude ja adramaade osakaal Pärnumaal 1604. aastaks²⁵

		Adramaid	Talusid
Koonga mõis	Kokku („von allters”)	85	306
	Jätkuvalt kroonu käes	48	169
	Neist tühjad 1604. a.	29,25	132
	Osakaal	61%	78%
Audru mõis	Kokku („von allters”)	48,125	116
	Jätkuvalt kroonu käes	7,875	29
	Neist tühjad 1604. a.	5,625	25
	Osakaal	71,5%	86%

²¹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol 84 (Landboken på Dagön ifrån Barholomei Anno 1605 och till Bartholomei Anno 1606).

²² Reigi vakuses leidis 1599/98. a. 53 talu, 14,74 asustatud adramaad, 2 üksjalga ja 6 vabadikku. 1605/06. aastaks olid neist järele jäänud 28 talu, 11,4 adramaad, 1 üksjalga ja mitte ühtegi vabadikku: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol 83 (Wacke eller Lanndbooken på Daghön Anno 1599); vol. 84 (Landboken på Dagön ifrån Barholomei Anno 1605 och till Bartholomei Anno 1606).

²³ Kui 1599. aastal oli Hiiumaa kroonuvalduste *summa summare* tulubaasina võetud arvele 209 talupoega (s. o. talu) ja 90,75 asustatud adramaad, 40 üksjalga, 139 vabadikku, 29 kalurit, mis andsid 1598. aastal arvestuslikku renditulu 127 taalrit sularaha, 261 tündrit rukist, 219 tündrit otra ja muud, siis 1606. aastal olid vastavad näitajad langenud kroonuvaldustes 167 talupojani, 74 asustatud adramaani, 21,5 üksjalakohani, 79 vabadikuni, 22 kalurini, mis andsid arvestuslikku sissetulekut 85 taalrit, 229 tündrit rukist, 190 tündrit otra jm. Revisjoni-protokollis on välja toodud ka kogu Hiiumaa – koos läänistatud valdustega – talude arv – 399, adramaid – 257, vabadikke – 186, asustatud üksjalakohti – 71,5, kalureid – 31 ja tühje adramaid 47,25: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol 83 (Wacke eller Lanndbooken på Daghön Anno 1599); samas, vol. 84 (Landboken på Dagön ifrån Barholomei Anno 1605 och till Bartholomei Anno 1606).

²⁴ Eesti ajalugu III, 1940, lk. 134.

²⁵ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 109 (Wacken Buch waß die behaltene Pauren so noch vorhanden sein im gebiete Pernow an Zehenden gegeben haben Anno 1604, 14.10.1603–14.10.1604).

Tabel 8. Maade tühjumine Haapsalu lossi maaraamatu järgi 1606. aastaks²⁶

	Adramaid kokku	Asustatud talusid	Tühje adramaid
Haapsalu linnuselään			
Ida-Vormsi ja Lääne-Vormsi vakused	81,5	88	48,375
Ida-Noarootsi ja Lääne-Noarootsi vakused	53	47	36
Ida-Eiland ja Lääne-Eiland vakused	91	91	54,375
Vedra vakus	23	25	15,5
Koela vakus	46,75	27	36,75
Turvalepa vakus	25	13	20,5
Kõnnu vakus	34	25	25,75
Lähtru vakus	55	32	35,5
Järgfer vakus	45,5	25	20,75
Vilkla vakus	56	19	46,25
Sinalepa ja Mägari vakused	51,25	35	37
Kokku	562	427	376,75
Kärbla ja Tagavere aadlimõis	33,25	25	20,5
Kirimäe aadlimõis	21	5	18,5
Uugla aadlimõis	33	19	24,25
Woltter ja Jost Kersselli mõisad	32	27	10,25
Ehmja aadlimõis	27	14	22,25
Rannamõisa aadlimõis	28	8	24,25
Lihula kloostrimõis/Lihula linnuselään			
Võhma vakus	39,25	47	12,75
Kirbla (<i>Kirber</i>) vakus	72,5	18	67
Pagasi vakus	69	35	56,75
Oidenurme vakus	99,75	19	91,75
Alaküla vakus	95,5	13	90,25
Virita (<i>Kausa eller Wiritta</i>) vakus	179	23	163,25
<i>Oringas</i> vakus	97	7	93
Kokku	652	162	574,75
Varbla aadlimõis	70	36	51,5
Matsalu aadlimõis	60	18	45,75
Virtsu aadlimõis	92,25	13	82,75
Paadrema ja Tamba aadlimõisad	76,5	31	63,25

Näljahäda lõpp

Juba esimene suur ikaldusaasta 1601 põhjustas Eestimaal asustuse langust. Näiteks Jägala mõisa all jäi 1602. aasta põllutööde-

hooajaks tühjaks 5 talukohta eelmise aasta 43-st, samuti jäid sööti osad põllumaad (asustatud adramaade arv langes 50,5 adramaalt 47,5-ni). Jägala mõisa kõige jõukam talupoeg oli ülekaalukalt Rebala külas elav

²⁶ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 73 (Extract uthi Landh bocken under Håpsala Slott och Leholo Slott, 12.02.1606).

kubjas Thomas, kes 1600. aastal pidas 5 adramaad, kuid 1602. aasta kevadkülviks oli tema adramaade arvuks märgitud juba 4 adramaad.²⁷

Talude ja adramaade tühjenemine toimus hüppeliselt 1602. ja 1603. aasta järel, leides oma põhja 1604. aastal, misjärel on asustus hakanud väga aeglaselt taas taastuma. Sellist languskõverat tõendavad ilmekalt Keila ja Padise mõisavalitsejate aruanded (vt. tabel

9). Ühtlasi nähtub allikatest, et 1601.–1604. aastal toimunud asustuse suur langus Eestimaal jäi püsima pikaks ajaks. See tõendab, et talude ja adramaade tühjaks märkimise näol polnud tegemist lihtsalt talupoegade lühiajalisest pagemisest või maksevõime langusest tingitud arvepidamisega. Võib nähtavasti nõustuda senise hinnanguga, et hoogsamalt algas Eestimaal asustuse taastumine mitte enne 1620. aastaid.²⁸

Tabel 9. Keila ja Padise mõisalaänides (kroonumaadel) tühjunud talude ja adramaade arv aastatel 1600–1611²⁹

Aasta	Keila		Padise	
	Tühjunud talusid	Asustamata adramaid	Tühjunud talusid	Asustamata adramaid
1600/1601	-	-	38	37,25
1602/1603	51	96	?	?
1603/1604	58	104	113	84,5
1604/1605	59	93,5	117	84,5
1605/1606	64	110,5	112	82,25
1606/1607	63	106,5	-	-
1607/1608	63	107	-	-
1608/1609	62	96,5	-	-
1609/1610	59	93,5	-	-
1610/1611	60	92,25	-	-

Kuigi 1601.–1603. aastate ikalduste ja katku mõjud olid maal pikaajalised ning sõjategevus kestis edasi, siis näljahädale tuli siiski 1604. aastal küllaltki kiiresti leevendust. Gadebusch märgib, et 1604. aastal lõppes Liivimaal näljahäda silmatorkavalt kiiresti, hoolimata töökäte ja külvivilja puudusest. 1604. aasta saak oli olnud nii rikkalik, et Riia turul langes rukki hind juba järgmiseks aastaks üle kahe korra – 12–15 Poola

krossilt vaka eest 6 krossile.³⁰ Seda tõendavad ka Eestimaa foogtide aruanded. 1604. aasta on olnud tõesti pigem hea saagiaasta, iseäranis suvilja osas (tabel 10). Sellele järgnes paiguti väga hea lõikusega 1605. aasta (nt. Padiesel) ja normaalne saagiaasta 1606. Võrdluseks: ka Rootsis olid järjestikku aastad 1604, 1605 ja 1606 suurepärased saagiaastad üle kogu maa. Nii head saaki kui 1604. aasta oma poldud Rootsis nähtud 20 aasta jooksul

²⁷ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 26 (Wacke Book under Jachewals Gårdz, 24.04.1601–24.04.1600); samas (Wacke Book under Jachewals Gårdz, 24.04.1602–24.04.1601).

²⁸ Eesti ajalugu III, 1940, lk. 134.

²⁹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 46; samas, vol. 59. Kuigi Keila puhul küündis tühjunud talude ja adramaade absoluutarv kõige kõrgemale 1605.–1606. aastal, kasvas samal ajal mõnevõrra ka Keila kroonumaade hulk (1604 – 76 talu, 104,5 adramaad; 1605 – 95 talu, 126 adramaad), mistõttu protsentuaalselt oli asustus ka Keilas kõige suuremas languses 1604. aastal, kui asustamata olid 77,5% kõigist kroonu käes olevatest talukohtadest ja 89,5% adramaadest.

³⁰ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, lk. 316. Dorošenko andmetel püsis siiski ajavahemikul 1601–1610 1 vaka rukki hind Riia turul keskmiselt 22,5 Poola krossi piires: V. Dorošenko. Myza i rynek, lk. 180–181.

ning nii 1604. kui 1606. aasta lõikuse kohta on allikates koguni kasutatud väljendit „kuldne aasta”.³¹ Venemaal oli 1604. aasta saak samuti hea, mis võimaldas teha näljahädale lõpu.³²

Seega nähtavasti püsis terav näljahäda veel 1604. aasta esimesel poolel, kui 1603. aasta saak polnud toonud veel mingit leevendust. Näiteks veebruari lõpus 1604 jõudis Tallinna talupoeg Jack Hint, kes oli päritolult Rakvere talupoeg (kuuludes Halsten Nilssonile), kuid kes oli Eestimaa asehaldur Lennartsoni poolt koos teiste talupoegadega saadetud Tartusse maad kuulama. Ta rääkis, et ta oli istunud kolm nädalat Tartus vangis,

enne kui tulema sai. Tartu kohta oskas ta aga teada anda Poola vägede liikumisest ja seda, et linnas valitseb „kallis aeg” (*i Dorpt skall ware dyr tidh*), nii et tünder rukist maksnud 8 kuldnat ja tünder linnaseid 7 kuldnat (see tegi tündri vilja hinnaks kuus Rootsi hõbe-taalrit).³³

Alates 1604. aasta viljalõikusest sai siiski kõige hullem aga läbi. Seda tingis kindlasti ka oluliselt hõredam asustus, mis võimaldas vähest seemnevilja külvata kõige parematele põllumaadele. Gadebuschi mainitud suure viljahinna languse taga aga oli kindlasti ka näljahädast ja eriti katkust tingitud väiksem nõudlus linnades.

Tabel 10. Viljasaigid Eestimaa mõisamaadel 1604.–1608. a.³⁴

Aasta	Mõis	Vili	Külvatud	Lõigatud	Saagikus
1604	Koonga	Rukis	25	66,5	2,7
		Oder	7	40	5,7
	Keila	Rukis	24	47,33	2
		Oder	15	36,1	2,4
	Padise	Rukis	14	47,5	3,4
		Oder	12	63	5,25
1605	Keila	Rukis	27,33	55,5	2
		Oder	38	100,5	2,6
	Padise	Rukis	18	118	6,6
		Oder	24	95	4
		Kaer	6	38	6,3
1606	Haapsalu loss	Rukis	12	54	4,5
		Oder	19	96	5
	Virtsu	Rukis	26	48	1,8
		Oder	19	52	2,7
	Kloostri	Rukis	13	24	1,8
		Oder	14	56	4
	Keila	Rukis	26	76	2,9
		Oder	34	97	2,9
1607	Keila	Rukis	35	67,33	1,9
		Oder	26	69	2,7
1608	Keila	Rukis	31	100,33	3,2
		Oder	26	87,66	3,4

³¹ G. Utterström. Climatic fluctuations, lk. 64.

³² C. S. L. Dunning. Russia's first civil war, lk. 98.

³³ RA, Krigshistoriska samlingen, vol. M1279 (Anders Larsson Anders Lennartssonile, 21.02.1604).

³⁴ Tabeli andmed põhinevad foogtide aruannetel: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 109, 73, 59, 44.

Näljaabi ja ellujäämise võimalused

Nälja- ja sõja-aastatel kasvas alati suurem tung linnadesse. Riia bürgermeister Franz Nyenstede jutustab oma kroonikas tuntud loo, kuidas 1601. aastal puhkenud näljahäda ajal mõned kaupmehed kohtunud Riia ja Volmari vahel suuri kuni 30-liikmelisi inimsalku Riia poole liikumas. Kui nad neilt pärinud aru, kuhu nad kõik lähevad, siis nood vastanud: Riiga, Riiga! Kui kaupmehed selle peale arvanud, et ega Riias ei suudeta neid kõiki ülal pidada, olid nood kõigutamatud ja soovisid leida vähemalt sellest tröösti, et neid Riias maetakse, kuna muidu jäävad nad koerte ja huntide järada.³⁵ Samuti kaebas Riia raehärra Johann Bödecker 1601.–1602. aastate kohta, et vaest rahvast, „nii sakslasi kui mittesakslasi” tuli koos lastega lausa murdu Riiga, et nälja eest pääseda, kellest aga paljud ikkagi linnas suure külma või nälja tõttu hukkusid ja kelle surnukehi tuli iga päev kokku koguda ning vankritega linnast välja matmispaika viia.³⁶ Riia suurgildi oldermannide raamat on märgitud maalt massiliselt talurahva Riiga suundumise alguseks 1601/02. aasta talve, mille juurde on lisatud, et siiski paljud olid surnud juba tee peal.³⁷ Tuleb arvestada, et tegemist oli erakordselt külma talvega, mis tähendas, et linna jõudnud inimesed ei otsinud ainult süüa, vaid nende esmaseks vajaduseks oli ka soojasaamine. Nii Bödeckeri kui ka Riia suurgildi kroonika teatavad 1602. aasta talvel just linna jõudnud hädaliste surnuks külmumisest.³⁸

Samamoodi kasvas 1602.–1603. aastal hüppeliselt Tallinna siirdunud hädaliste hulk. Tallinna raad kaebas selle kohta hertsog Karlile eriti üksikasjalikult veebruaris ja mais 1603. Rae kirjelduse kohaselt olid nii sõjalaastamiste eest kui ka „üldise näljahäda” tõttu linna põgenenud nii ümberkaudsete maade, asulate ja külade elanikud kui ka „suurel arvul” paljaks riisutud talupojad, koos oma naiste ja lastega, vaatamata sellele, kes oli nende isand. Nende lakkamatut hädakisa ja leivakerjamist olnud igapäev raske taluda.³⁹ Raad palus hertsogilt abi sellise hulga põgenike ja abiotsijatega toimetulekul, kuna nemad olid suutnud ise „juba mõnisada vaest inimest kristlikust armust tänavatelt ja sõnnikuhunnikust üles korjata meie seekidesse ja teistesse majadesse majutada ning kodanike poolt lastud almuste ja ülalpidamise hoolitsusega varustada”, kuid selliste vaeste hulk „päevast päeva” aina kasvas.⁴⁰ Neid mõndasada talvel abi saanud vaest (*etzliche hundert solcher Armen, die sonst ganz bloß und nackt gewehsen*) mainis Tallinna raad oma kirjas hertsogile uuesti mai alguses 1603, märkides, et neid on söögi ja joogiga ülal peetud kuni selle ajani. Tallinna raad kurtis uuesti, et niimoodi edasi linnakodanikud vaeseid aidata enam ei suuda, kuna lisaks neile kerjavad leiba iga päev „sama suurel arvul teised vaesed” ning vaeste arv linnas ei vähene, isegi, „kuigi mõnisada meie juures sureb, siis iga tunni ja päevaga tuleb neid maalt juurde”. Need vaesed veetnud öid lageda taeva all tänava-

³⁵ Franz Nyenstädt's Livländische Chronik, lk 113. Seda Nyenstede lugu kordab ka: F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, lk. 315.

³⁶ Bodeckers Chronik, lk. 7.

³⁷ Das Buch der Aeltermänner, lk. 253.

³⁸ 1601/1602. aasta talvel lisaks näljale just külma tõttu suure arvu inimeste hukkumisest teatavad ka paljud teised allikad, sh. seoses Tallinnaga, kus sooja saamiseks roniti isegi kaelani sõnnikusse, vt.: J. v. Bohlen. Einige Nachträge, lk. 426; Eesti rahva ajalugu, lk. 830; M. Laidre. Dorpat, lk. 233.

³⁹ Talurahva hädakisa kohta langevad veebruari ja mai kirjade sõnastus küllaltki suurel määral kokku. Veebruari kirjas: „... alle zu Lande vorhergete und beraubte Pauren, mit Wieb und Kindern in großer Anzall zu uns einkommen, und tag und nach mitt erbarmlichen geilen und schreyenn uns zur ohren liegen, das eine hartenn Steine desses entfarnen mochte”; sama aasta mais: „... zu uns in die Statt so heuffigh kommen, das Broitt zubetellen, das durch ihr geschrei, geilen und wieselen, bei Tage und nacht, unsere heussere und gassen sein erfüllet wurden, das einem hartten Stein, man geschweigt, einem Menschlichen herzen erbarmen möchttie”: RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02. ja 04.05.1603).

⁴⁰ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02.1603).

tel ja müüri ääres ning päeviti kerjanud leiba majade ees. Näljahäda olla viinud osasid ka „tapmiste ja varguste teele”, mida „juba rohkem kui liiga palju” ette tulnud.⁴¹

Seevastu Riias laskis raad 1601. aasta lõpus või 1602. aasta algul ehitada maalt tulnud hädalistele (*den lant armen*) eraldi suure rehe (*eine groesse rigge*) linnamüüri taha Püha Jüri (St. Jürgen) kloostrikiriku juurde, kus pakuti vaestele sooja tuba, sooja sööki ja jooki.⁴² Riia raehärra Bödecker pahandab oma kroonikas, et sellele vaatamata jooksid seal ikkagi vaesed tagasi linna.⁴³ Püha Jüri erakorralise vaestemaja kohta annab Bodeckeri kroonikast palju täpsema ja üksikasjalikuma ülevaate Riia suurgildi oldermannide raamat. Sellest selgub, et peamiseks probleemiks kujunes Püha Jüri vaestemajale siiski hädaliste liiga suur hulk ning nende massiline suremus. Korruga toideti seal isegi kuni 1800–2000 nälgijat, kellest küll sadakond igapäevaselt suri. Kui aga 1602. aasta kevadel ei suudetud enam kõiki abivajajaid üleväl pidada, siis saadeti need, kes olid terved, minema, teised pandi aga vallitöödele endale ise leiba teenima. Kes aga ei soovinud enam seepeale vaestemajja jääda, suundusid linna uste ette kerjama.⁴⁴

On tähelepanuväärne, et 1603. aastal palus Tallinna raad korduvalt hertsog Karlilt otseselt riigipoolset abi Tallinna pagenuid „vaese talurahva” ülalpidamise leevendamiseks, mida linn enam nende „nii suure hulga” tõttu kanda ei suutnud.⁴⁵ Iseäranis huvitava ettepaneku esitas linn mai alguses 1603. Hertsogit paluti, et too suvatseks „kristlikust

armust ja maavalitsejalikust hoolest” määrata mõned kuudid (*etzliche Schuetten*), et „selliseid vaeseid viletsuses inimesi, oma noorusaastates, võiks vedada siit Rootsi (*von hinnen nach Schweden*) ja seal inimeste juures teenistust teha, selleks et neid süüta inimesi elus veel võiks hoitud olla”.⁴⁶

Pole siiski teada, et Rootsi võim oleks Eestimaal talurahva jaoks 17. sajandi alguses mingeid otseseid näljaabi meetmeid rakendanud. Suuremat leebust on küll üles näidatud kerjamise vastu, seda isegi väljaspool oma kodukohta. Eestimaal asehäldur Anders Lennartsson väljastas kerjamislubasid lausa isiklikult, kui näiteks on ta „oma käe” ja pitsatiga Tallinnas veebruaris 1603 väljastatud kerjusepassi pimedale Pärtlile, milles teatatakse, et oma häda on kaebama tulnud üks vaene ja pime, mistõttu ei saa temale tükikese leiva kerjamiseks sellest lubakirjast (*Paßbrieffe*) keelduda.⁴⁷

Gadebusch viitab Tartu 1602. aasta rae-protokollile ja märgib, et Tartus oli linnakodanikele lubatud nendelt põldudel vabalt rukist lõigata, kus talumaadelt olid talupojad välja surnud.⁴⁸ Eestimaal linnuseläänide kroonuvaldustes kehtis samal ajal põhimõte, et omanikuta jäänud vili läks linnuse omandusse. Näiteks Pärnu lossitalupoegade maadelt lõigati 1604. aasta suvel 40 tündrit rukist lossi sissetulekutesse nendelt talumaadelt, kus eelmisel sügisel oli küll rukis maha külvatud, kuid enne lõikust olid talupojad surnud katku (*dessemellen ähr blefva döde utaf Pestilentie*).⁴⁹ Samamoodi on kroonu poolt Pärnu linnuse jaoks omastatud pagenuid talupo-

⁴¹ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 04.05.1603). Röövimise eesmärgil paljudest tapmistest Eestimaal ja iseäranis Tallinnas vt. ka teadet 1602. aasta algusest: J. v. Bohlen. Einige Nachträge, lk. 426.

⁴² Das Buch der Aeltermänner, lk. 253; Bodeckers Chronik, lk. 7.

⁴³ Bodeckers Chronik, lk. 7. Selle peale imestas väga Gadebusch: „Ich finde aber angemerket, daß sie dort nicht bleiben wollen, sondern wieder nach der Stadt gelaufen sind.”: F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, lk. 314.

⁴⁴ Das Buch der Aeltermänner, lk. 253.

⁴⁵ ... mit fürstlicher vorsehung und miltigkeit mochte zu hulfte gekommen werden: RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02.1603).

⁴⁶ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 04.05.1603).

⁴⁷ EAA, f. 1, n. 2, s. 743, l. 52 („Bettelpaß dem blinden Bartheltt”, 21.02.1603).

⁴⁸ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, lk. 314.

⁴⁹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 109 (Tiell Mayens Reckenskap för opbörd och utgiftt wed Pernou Slott med thvå Ladugårdens, 14.10.1604–14.10.1603).

gade vili.⁵⁰ Kui aga näiteks Koonga mõisa all Maima külas suri 1604. aastal talupoeg Kucke, jättes maha poja ja tütre, siis pool tema põldude rukkist jäeti Pärnu linnuselääni võimude poolt nende laste ülalpidamiseks, pool saagist aga veeti linnusesse.⁵¹ Samamoodi nähtub Keila ja Padise läänide 1604. aasta sissetulekute aruannetest, et katku surnud talupoegade vara on langenud mõisale (Keilas 79 tündrit rukkist, 3 lehma ja 1 siga; Padisel 38 tündrit rukkist, 6,5 tündrit otra, 2 tündrit kaera, 14 härja, 7 mära, 12 lehma, 5 lammast, 4 kitse, 2 siga jm.).⁵² Sellised laekumised katku surnud talupoegadelt on aga igal pool alles alates 1603/1604. aastast, mis kinnitab veel kord maal katkuepideemia levimist just sellest aastast. Kordagi pole aga näljahäda aastate jooksul foogti aruannetes märgitud nälga surnud talupoegi või nende vara mõisale võtmist.

Küll esineb foogtide kuluaruannetes talupoegadele (nii kroonu- kui ka aadlitalupoegadele) tehtud toetuslaene.⁵³ Torkavad silma küllaltki suured viljakogused, mis talupoegadele on mõnikord abistamiseks antud. Näiteks Toompea loss on 1602. aasta kevadel talupoegade kevadkülviks laenanud 221 tündrit otra.⁵⁴ Nagu selgub Keila mõisalääni aruannetest ja kviitungitest, siis 56 tündrit otra olid Toompea lossist saanud 1602. aasta kevadel „maal valitseva suure odrapuuduse

tõttu” Keila talupojad (nagu samuti ka Padise talupojad), kelle tunnistusest ühtlasi selgub, et see vili omakorda pärines Rootsisist.⁵⁵ Samuti on 1602. aasta juunis-juulis tehtud Toompea lossi varudest ridamisi rukkilaene talupoegade heaks, eeldusega nende tagasimaksmisele sügisel.⁵⁶ Samuti on Pärnu lossi varudest nii 1602. kui ka 1603. aasta kevadel ja suvel tehtud viljalaene, mille puhul on mitmel korral maal valitsevale suurele vilja- ja leivapuudusele ka selgelt osutatud, kusjuures näljaabi saajateks pole olnud ainult talurahvas, vaid ka sõjaväelased.⁵⁷ Samuti on toetuslaenude andmise põhjusena nimetatud vaenlase tegevust. Näiteks mai lõpus 1603 sai Pärnu lossist tagastamatut abi kaks külimittu rukkist oma ülalpidamiseks „vaene kalur talupoeg”, kelle elamise olid poolakad maha põletanud.⁵⁸ Muidu aga kuluaruanded ei näita, et nälgivatele talupoegadele oleks nendel aastatel lihtsalt tagastamatut toiduabi antud, vaid tegemist oli ikkagi laenudega.

Seega linnuselääni asehalduritel oli voli teha linnuse viljavarudest laene ja annetusi, küll aga hiljemalt augusti alguses 1603 keelas Eestimaa asehaldur Anders Lennartsson rangelt nii Pärnu kui Haapsalu linnuseläänist igasuguse vilja väljaveo (*keine wegese getreide auße Landes nach Osell od. andswo hin verführen sollen*).⁵⁹ On igati alust arvata, et ka

⁵⁰ Nt. Koonga mõisa alt kahe pagenud adriku 40 vakka rukkist: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 109 (Wacken Buch waß die behaltene Pauren so noch vorhanden sein im gebiete Pernow an Zehenden gegeben haben Anno 1604, 14.10.1603–14.10.1604).

⁵¹ ... sein Rocken sollenn die Kinder deme halben theill haben, unde die ander helffte zu Schloß: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 109 (Wacken Buch waß die behaltene Pauren so noch vorhanden sein im gebiete Pernow an Zehenden gegeben haben Anno 14.10.1603–14.10.1604).

⁵² *Opburitt efter någre Bønder som död blefwe I Pestilention*: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 44 (Hans Schemerincks Rekenskap för Kägale gårdzlähn, 09.03.1604–09.03.1605); vol. 59 (Otto Werners Rekenskap för Padiss Clösterslähn, 01.08.1603–01.08.1604).

⁵³ Nt. RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 155 (Hans Westermans Räkenskap för Narfwe Slott och Lähn, 1602).

⁵⁴ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 16 (Bårrendt v. Kaldens räkenskap för opbördh och utgiffit på Råfle Slätt, 05.06.1602–24.04.1601).

⁵⁵ ... Korn ifrån Refle, efter her wahr stoor nödh i Landet åm Korn, och Samme sädeß Korn wart hembtat ifrån Sverige: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 44 (Böndernes witneßbördh, 25.05.1603).

⁵⁶ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 16 (Utläningsregister, 1602).

⁵⁷ Nt.: ... *diesen 12 Hofleuten folgen drey thonne Rogken, damit sie nicht des Hungers sterben*: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Pärnu lossi arvete kviitungid, 20.06.1603); samas, vol. 107 (Pärnu lossi arvete kviitungid, 25.04. ja 24.02.1602).

⁵⁸ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekenskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁵⁹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Anders Lennartsson Pärnu asehaldur Paul Gottbergile, 01.08.1603).

Tallinna sadamast vilja ja kaupade väljavedu langes aastatel 1601–1603 järsult. Täpsemaid statistilisi andmeid on Vassili Dorošenko esitanud Riia väljaveo kohta ajavahe-
mikul 1562–1630, kust ilmneb selgelt suurim tagasilöökk teravilja jm. ekspordis just aastatel 1601–1603.⁶⁰

Toetuslaene on mõisnikud ja talupojad saanud ka Tallinna kodanikelt. Näiteks Jägala mõisavalitseja laenas 1601. aasta suvel kodanik Lydwig Wytthelt talivilja külviks 56 tündrit rukist.⁶¹ 1602. aasta augustis Tallinna rae poolt hertsog Karlile saadetud kirjast selgub, et 1602. aasta kevadel ja suvel olid Tallinna kaupmehed ostnud vilja Saksa linnadest ja ennekõike Danzigist, mida suures osas jagati külvi- ja leivavilja laenudeks aadlile ja talurahvale (*meren teils den vom Adell und Paurschafft ahn saat und brotkorn ist vorstreckt*), kuid osaliselt kulus ka linna vaeste ülalpidamiseks. Suve teisel poolel jäi aga välisvilja sissevedu toppama seoses leviva katku ja kehtestatud keeldude tõttu.⁶² Veebruaris 1603 hindas Tallinna raad ise, et tänu linnast jagatud leiva- ja külvivilja toetuslaenudele „täiesti laastatud maa” elanikele on nad kokku „paljude tuhandete inimeste” elu päästnud (*viell taußent menschen beym leben sein erhalten worden*).⁶³

Nälja-aastatel just Saksamaalt Eesti- ja Liivimaale toodud vilja ja seeläbi teatud leevendusest on silmatorkavalt palju juttu selleaegsetes allikates. Riia raehärra Bödecker tõstab oma kroonikas esile veebruaris

1602 kolme rukkilaadungiga laeva jõudmist Riiga, kuna sel talvel valitsenud nii viljast kui ka muudest toiduainetest suur puudus ja nende kallidus.⁶⁴ Uus-Pärnu raad meenutas detsembri keskel 1602, et ainukeseks viljaks, mis sel sügisel linna jõudis, olid Saksa-
maalt laevadel saabunud viljalaadungid, kuid mis olid detsembriks juba suuremalt jaolt otsas.⁶⁵ Saksa linnadest pärit suurt abi tõstis esile ka Georg Müller oma 9. jutluses 17. juulist 1603: „Teie, kes te vanemad olete, teate paremini, kui mina seda teile öelda võin, et Liivimaa on olnud selline kaunis maa, mis on toitnud paljusid linna ja maid Saksamaal ja muudel võõrastel maadel, aga nüüd, Jumal paraku, ei suuda Liivimaa omaenese rahvast toita, ja ma ütlen tõesti, et kui Saksa laevad ei oleks meile kahel suvel kaupa toonud, siis oleks tõepoolest mõnigi aus ametimees koos oma naise, lapse ja perega nälga surnud.”⁶⁶ Isegi Conrad Bussow rääkis Saksa linnadest (*aus den Teutschen See-Städten*) pärit suurte viljalaadungite jõudmisest Ivangorodi, kui ta kirjeldab Boriss Godunovi tegevust suurel näljaajal Moskvast.⁶⁷

Veel ühe talurahvale abi pakkunud lahendusena kajastavad foogtide kuluaruanded ridamisi abitööde eest maksmisi. Kõige levinumaks talupoegade teenimisvõimaluseks on olnud kirjade edasitoimetamine. Kui 16.–17. sajandi puhul on peetud mõisnike jaoks kirjakandmist ebasoovitav lisakohustuseks,⁶⁸ mis näitab samal ajal küll alati teatud usaldust ja talupoegade liikumisvõi-

⁶⁰ V. Dorošenko. Lauksaimniecības preču eksports no Rīgas 1562.–1630. g. (statistiski dati). – Latvijas agrārā vēsture (XVI–XIX gs.). Rīga, 1966, lk. 3–32.

⁶¹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 26 (Måns Halles Rekenskap för opbt: och uthgiftt på Jachewals Gårds samptt för Landett som der under lydge, 24.04.1602–24.04.1601).

⁶² RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 05.08.1602); vt. ka samas (Tallinna raad hertsog Karlile, 12.10.1602).

⁶³ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, veebr. 1603).

⁶⁴ Bodeckers Chronik, lk. 13.

⁶⁵ RA, Krigshistoriska samlingen, vol. M1279 (Uus-Pärnu raad A. Lennartssonile, 15.12. ja 28.01.1602). Samamoodi lasi 1602. aasta kevadel Saaremaa asehaldur tellida seemne- ja leivavilja Danzigist, Königsbergist ja mujalt: V. Seresse. Des Königs „arme weit abegelegen Vnterthanen”: Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. Frankfurt a. M., 1996, lk. 69.

⁶⁶ G. Müller. Jutluseraamat, lk. 245–251.

⁶⁷ C. Bussow. Relatio, lk. 24; V. Koreckij. Golod 1601–1603 gg. v Rossii i cerkov, lk. 244.

⁶⁸ Th. Kantzowi kroonika järgi oli koguni Mecklenburgis 16. sajandi esimesel poolel talupoegade seas levinud kõnekäänd, et nad „ainult 6 päeva nädalas teenivad, sest seitsmendal peavad nad kirju kandma”, vt.: F. Mager. Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg, Berlin, 1955, lk. 105.

malusi, siis 1601.–1603. aastatel näib kirjandmine olevat talupoegadele pigem heaks teenimisvõimaluseks. Sellistele talupoegadest kirjandjatele on antud peamiselt leiba ja muud teemoona.⁶⁹ Näiteks sai küllaltki rikkaliku teemoona talupoeg, kes oli Viljandist suur-kantslerilt Pärnusse kirja toonud ja omakorda kirja Viljandisse viinud.⁷⁰ 1602. aasta lõpus sai Pärnu asehalduri korraldusel üks läti talupoeg teemoonaks leiba, liha ja heeringat Riiga teadete edastamiseks ning veel kaks talupoega (Wolme Jaack ja Ngwa Ander) koguni 5 taalrit raha, lisaks üle kahe tündri vilja ja soola, et nad käiksid teateid hankimas nii Riias kui teistes linnades.⁷¹ Samuti pole talupojad alati omal kulul vooris käinud, vaid nende sellekohased väljaminekud on linnuse varudest kinni makstud.⁷²

1602. aasta suvel on Pärnus talupoegadele, kes linnuse kasuks heina tegid, „nende suure vaesuse tõttu” jagatud 32,5 tükki leiba.⁷³ Sama aasta lõpus said Pärnu kalurtalupojad lossile puude vedamise eest „nende suure vaesuse tõttu” 10 tükki leiba.⁷⁴ 24. oktoobril 1602 said 12 Pärnu talupoega 30,5 leiba selle eest, et nad aitasid hobusetalli ehitada. Ja eriti helde oli Pärnu asehaldur kuu aega hiljem, 25. novembril, kui ta jagas talu-

poegadele kaks tündrit õlut, leiba, 228 heeringat ja nael soolakala, et nad olid „palju kordi selle aasta jooksul hobuste jaoks puid, heina ja rohtu vedanud”.⁷⁵ Nii 1602. kui 1603. aastal on Pärnu lossi poolt kümneid Türi, Kihnu, Audru ja isegi Hiiumaa talupoegi tasustatud leiva, vilja ja kalaga erinevate teenistuste eest.⁷⁶ Nõnda said näiteks aprillis 1603 Türi talupojad „enda ülalpidamise jaoks” (*zu auffenthaltung Ihres Leibes*) Pärnu lossile puude vedamise eest 14 leiba ja nael soolakala.⁷⁷

Foogtide kuluaruanded tõendavad ka heategevust, almuste ja vaesteabi andmist nälja-aastatel. Näiteks Toompea lossi foogt andis 1602. aasta novembris-detsembris järjest väikseid toiduannetusi kala, jahu, soola, soolaliha jms. näol kohapealsetele vaestele (*till dhe fattige på Domen*). Seejuures ühel puhul on otseselt märkusena lisatud, et selline vaestele jahu andmine on toimunud asehaldur Anders Lennartssoni käsul.⁷⁸ Samuti andis Toompea foogt näiteks 1604. aasta veebruari keskel almusena lastele veerand tündrit leiba⁷⁹, pool naela lõhet, pool naela heeringat, 4 marka võid.⁸⁰ Pärnu loss andis asehalduri käsul 1602. aastal vaestemajale (*Armen Hauße*) „Jumala tahtel” tünder saia ja üle kolme tündri leiba.⁸¹ Samuti on 1602.–

⁶⁹ Nt. RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 17 (Utspisninger på Reffle Slott, 05.06.1603–24.06.1604).

⁷⁰ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 107 (Auß Speißung Register, waß auf des Herrn Oberstenn Hinrich Liven sein Bevehl ist außgegeben worden, 08.03.–20.07.1602).

⁷¹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁷² Nt. Pärnust Salatsisse: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 107 (Auß Speißung Register, waß auf des Herrn Oberstenn Hinrich Liven sein Bevehl ist außgegeben worden, 08.03.–20.07.1602).

⁷³ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 107 (Auß Speißung Register, waß auf des Herrn Oberstenn Hinrich Liven sein Bevehl ist außgegeben worden, 08.03.–20.07.1602).

⁷⁴ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁷⁵ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁷⁶ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 107 (Auß Speißung, waß uf des Hn. Stadhalters Pavell Gottbergh ist vonn den 8 Marty byß uf den 12 Octobr Anno 1602 außgeben worden); RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁷⁷ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁷⁸ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 17 (Utspisninger på Reffle Slott, 05.06.1602–05.06.1603).

⁷⁹ S. o. 10 leiba, kuna vähemalt Pärnu arveraamatu järgi arvestati ühte tündrisse 40 tükki leiba: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiffit widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁸⁰ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 17 (Utspisninger på Reffle Slott, 05.06.1603–24.06.1604).

⁸¹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 107 (Auß Speißung, waß uf des Hn. Stadhalters Pavell Gottbergh ist vonn den 8 Marty byß uf den 12 Octobr Anno 1602 außgeben worden).

1603. aastal pea iganädalaselt jagatud Pärnu asehalduri korraldusel vaestele armuande. Näiteks sai mai alguses 1603 „üks vaene naine Viljandi alalt” koos kahe lapsega „Jumala tahtel” veerand tündrit rukist.⁸² Otseselt vaesteabiks eraldas Pärnu loss 1603. aastal kokku 321,5 leiba, tündri õlut ja seitse naela soolaräime.⁸³

Kannibalism

Kroonikate teated 1601.–1603. aasta näljahädast Liivimaal kulmineeruvad pea kõik kohutavate inimsöömise juhtumitega. Seejuures kõige kordumaks teateks oli loetelu, kuidas kõik võisid süüa kõiki: emad oma lapsi, lapsed oma vanemaid jne.⁸⁴ Enne 1601.–1603. aasta näljahäda levisid Liivimaa kohta jutud, et nälja tõttu söönud vanemad 1571. aastal oma lapsi.⁸⁵ Kõige tuntumad on muidugi need viis kuulujutu tüüpi kannibalismilugu, mida esitab Liivimaa noorem riimkroonika (või õigemini selle Renneri ärakiri) 1315. aasta näljahädaga seoses, kui vedelema jäänud raipeid söödud „ilma soola ja leivata”.⁸⁶

1601.–1603. aasta näljahäda õudustest ei levinud inimsöömise kohta jutte mitte ainult Liivimaal, vaid ka Venemaal ja isegi Hiinas, kus näiteks Shanxi provintsis puhkes kohaliku kroonika teatel 1601. aastal nii suur näl-

jahäda, et rahvas söi inimliha, lapsevanemad müüsid oma lapsi, ei hoolitud enam oma naiste ja laste suremisest, näljaohvrid oli igal pool.⁸⁷ Teated Venemaal 1601.–1603. aastate kohta kohutavatest kannibalismijuhtumitest esinevad mitmes kaasaegse jutustuses. Konrad Bussow jutustab, et ta ise oli näinud inimesi suvel rohtu ja talvel heina söömas nagu lehmad. Seejärel aga selgitab, et „loendamatul arvul lapsi on oma vanemate poolt ja lapsevanemad oma laste poolt, ka külaline peremehe poolt ja vastupidi tapetud, mõrvatud, keedetud”, inimliha müüdnud turul ja söödud loomaliha pähe.⁸⁸ Ühtegi konkreetsemat lugu Bussow kannibalismi kohta ei esita. Küll leidub mõnevõrra lähem inimsöömise teade Petrus Petreius Moskva ajaloo jutustuses, mis teatavasti põhines Kondrad Bussowi 1613. aastal valminud esimesel käsikirjal. Selles märgib autor, et ta „ise nägi Moskva linnas”, kuidas üks armetu naine avalikult tänaval suure nälja tõttu hammustas ja söi oma lapse käest kaks tükki.⁸⁹ Näljahäda ajal Moskvast viibinud Hollandi kaupmees Isaac Massa märgib, et „emad söid ka oma lapsi”, nagu esines ka nälja pärast „aganate, kasside ja koerte” söömist.⁹⁰ 1607. aastal esimese prantsuskeelse Moskva reisikirja avaldanud Jacques Margeret kirjutas 1601. aastal alanud ja kolm aastat kestnud näljahäda kohta

⁸² RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiftt widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁸³ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiftt widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁸⁴ Nt. Riia suurgildi oldermannide raamatus 1601–1602: *Ja der eine Minsche den anderen, die vatter den soen, die soen denn Vater, die Mutter die Kinder, die kinder die Mutter, ja kein freund den andern vorschoenett, sondern wenn der eine den andern hatt konnen mechtich werdenn, gefressen ...*: Das Buch der Aeltermänner, lk. 253.

⁸⁵ M. Zeiller. *Topographia Livoniae, das ist, Beschreibung der vornehmsten Städte und Oerther in Liffland*. Frankfurt a. M., 1652, lk. 5: „Anno 1571 ist ein unsägliche Schmach, oder Hunger, in Liffland gewesen, daß auch die Eltern ihre eigene Kinder geschlachtet und gefressen”.

⁸⁶ Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 98–99, 111–113, 119.

⁸⁷ J. Fei, J. Zhou. The possible climatic impact, lk. 930.

⁸⁸ C. Bussow. *Relatio*, lk. 23.

⁸⁹ P. Petreius. *Historien und Bericht*, lk. 292–293. Kuna Petreius (ehk õigemini Bussow) räägib samas ka „paljude poolt hobuseliha söömisest”, siis meenutab see vägagi täpselt Bussowiga samal ajal Riias oma kroonikat lõpetanud Nyenstede poolt esitatud ridamisi lugusid 1601.–1603. aastatel Liivimaal suure näljahäda pärast hobuste söömistest ning lõpuks Nyenstede teadetest 1603. aasta algusest Tartust, kus esmalt üks talupoeg avalikult turul praadis ja söi inimkätt ja kus sel ajal ka üks naine omaenda last söi (Franz Nyenstädt's *Livländische Chronik*, lk. 113–114). Pole siiski ühtegi tõendit, et Riias kroonikat kirjutama asunud Bussow oleks Nyenstädti käsikirja kasutanud, ja pigem võisid olla need ühed ja samad lood, mis ringlesid ja mõlemat autorit mõjutasid.

⁹⁰ *Chronicon Moscoviticum Isaaci Massae. – Rerum Rossicarum scriptores exteri*. Tomus II. Petropoli, 1868, lk. 37.

järgmist: „Nende aastate jooksul sooritati nii jõledaid tegusid, et see on uskumatu. Näha, kuidas, mees jätab maha oma naise ja lapsed, näha, kuidas naine tapab oma abikaasa või ema oma lapsed, et neid süüa – need olid vägagi tavapärased juhtumid.” Lõpuks räägib ta loo neljast naabrinaisest, kes olid meeste poolt maha jäetud ja püüdsid oma elu sees hoida selliselt, et salakavalusega meelitasid talupoegi turult puukoormaga enda poole, kus nad tasu maksmise asemel hoopis need talupojad kägistanud ja külma hoiule viinud, kuid esmalt asunud talupoja hobuse kallale.⁹¹

Seega nii Bussowi, Massa kui ka Margeret´ puhul kordub selliste näljahäda kannibalismilugudele iseloomulik kaudsus ja motiivide kordamine, mille eesmärk oli ainult näljahäda õudust väljendada, kuid puudub allikausalduväärsuseks vajalik konkreetus. Margeret´ täpsemini jutustatud lugu rääkis ainult tapetud talupoja hobuse söömisest. Vähetähtis pole ka moment, et kõige värvikamalt kirjutavad kannibalismist Venemaal just välismaalastest seiklejad, nagu nii Bussow, Massa kui ka Margeret olid. Siiski leidub teateid inimsöömistest ka Vene enda allikates. Nii on tundmatu autor täiendanud käsikirjalist jutustust „Kaasani vallutuse lugu” muu hulgas 1601.–1603. aasta näljahäda kirjeldusega, kui „paljud inimesed surid nälga, aga teised inimesed söid raipeid, ka kasse ja inimesed söid

inimesi ning teedel vedeles palju surnuid”.⁹²

Seejuures äratub tähelepanu, et Karamzini palju tsiteeritud kirjeldus Venemaal kohutava näljahäda sunnil koerte ja kasside söömisest⁹³ on lihtsalt kokkulangemise jaoks liiga sarnane Friedrich Engelke 1602. aasta Zemgale näljahäda kroonika sõnastusega⁹⁴, mis leidub omakorda väga sarnaselt ka Fabriciuse kroonikas.⁹⁵ Karamzin on selle teate võtnud ilmselt oma ühest peamisest allikast Peter Petreiuse „Moskva suurvürsti ajaloo”⁹⁶ kuigi Engelke sõnastus on Karamzinile lähem kui Petreiuse oma. Seega on võimalik, et kõigil neil 17. sajandi alguse ühesugustel teadatel koerte ja kasside söömisest oli hoopis ühiseks eeskujuks mõni kolmas teos. Karamzini kõige peamiseks allikaks olevas Bussowi kroonikas otseselt sellist koerte, kasside ja eeslite söömise lauset pole. Küll osutab Bussow oma jutustuses, et Moskoovias puhkenud näljahäda oli hoopiski suurem sellest hädast, millest kirjutab Josephus Jeruusalemma piiramise kohta, kui juudid söid „koeri ja kasse, rotte ja hiiri, ka vana sadula ja kinga nahka ja isegi tuvisitta”.⁹⁷ See ei ole siiski täpne tsitaat, sest Flavius Josephus ei räägi otseselt midagi koerte, kasside, rottide ja hiirte söömisest Jeruusalemmas.⁹⁸ Küll aga Bussowiga jällegi väga sarnase võrdluse esitas Friedrich Engelke, kes pidas Liivimaa näljahäda õudusi ja sellega samal ajal aset leidnud mässe, sõda ja katku „kümme

⁹¹ J. Margeret. The Russian Empire and Grand Duchy of Muscovy. A 17th-century French account. Transl., ed. by C. S. L. Dunning. Pittsburgh, 1983, lk. 58.

⁹² I. Smirnov. Vosstanie Bolotnikova 1606–1607. Moskva, 1951, lk. 63; V. Koreckij. Golod, lk. 232.

⁹³ «... mjaso lošadinoe kazalos´ lakomstvom: eli sobak, košek, stervo, vsjakuju nečistoty.” (N. Karamzin. Istorija gosudarstva, lk. 52)

⁹⁴ „Und alß sie [die armen Leute] sich damit nicht haben ersättigen können, haben sie Pferde, Hunde, Ratzen, Aaß, und allerley Ungezifer, von Poggen, und anderm unreinen gefressen”: F. Engelke. Wahrhaftige, lk. 660.

⁹⁵ „...prae inedia cadavera eqvorum, canes feles mures et alia a qvibus humana natura abhorret edere coacti sint” [„...sunnitud sööma hobusekorjuseid, koeri, kasse, rotte ja muud, millest inimloomus tagasi kokkub” – Tärveli ja Tafenau poolt toimetatud Fabriciuse kroonikas on rottide asemel hiired, kuna „mus” võib olla nii rott kui hiir]: Dionysius Fabriciuse..., lk. 294–295. Sama lause võtab Fabriciuselt üle ka Thomas Hiärnil: „In solcher Noth suchten sie ihren Hunger mit toden Pferden, Hunden, Kätten und Ratzen und dergleichen unnatürlichen Dingen zu stillen”: Thomae Hiärn’s Ehst, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Hrsg. v. C. E. Napiersky. (Monumenta Livoniae antiquae, I.) Riga, Dorpat, Leipzig, 1835, lk. 384.

⁹⁶ „... ihrer viel assen Pferdefleisch, Hunde, Katzen und Ratzen, Rinden von den Bäumen, Graß, Wurzeln, Mist, Menschenkoth, und dergleichen unbequemliche materien”: P. Petreius. Historien und Bericht von dem Großfürstenthumb Muschkow, [– –]. Lipsiæ, 1620, lk. 292.

⁹⁷ C. Bussow. Relatio, lk. 23.

⁹⁸ On üksnes: „Denique nec cingulis nec calciamentis abstinuere, coriaque scutis detracta mandebant”: Flavii Iosephi, patria Hierosolymitani ... Basileae, 1524, lk. 815 (Liber VII, cap. VII).

korda ja rohkem” kannatuserohkemaks kui Jeruusalemmas.⁹⁹

Kui Venemaa 1601.–1603. aasta näljahäda tuntuimaid allikad on inimsöömise juhtumite osas väga üldsõnalised ja pigem on kannibalismijuhtumitega soovitud anda toepära näljahäda ulatusele, siis seevastu Liivimaa näljahäda kirjeldavad kõige tuntumad kroonikad märgivad ära ridamisi kohutavaid inimsöömisjuhtumeid nimeliselt ja isegi dateerides. Kõige põhjalikuma ülevaate annab kahtlemata Friedrich Engelke oma 1603. aasta pisitrükises Zemgale kohta, kus toob ära 28 võigast näljahäda juhtumit 1602. aastast, millest enamik olid otseselt inimsöömisel.¹⁰⁰ Kui Bussow kirjutab ainult üldistatult, et külalisi tapeti ja söödi peremehe või kõrtsmiku poolt ning inimliha oli söödud ja müüdüd loomaliha pähe, siis Engelke esitab ridamisi konkreetseid selliste motiividega lugusid.¹⁰¹ Friedrich Engelke tööle viitab otse ka Bödecker oma kroonikas, kuid esitab siiski ka ridamisi omalt poolt konkreetseid inimsöömislugusid, mis pole Engelke töös tuvastatavad.¹⁰² Friedrich Menius märgib oma Liivimaa õiguse ajaloo, et 1601.–1602. aastal oli Liivimaal nii „suur näljahäda”, et

inimsöömise kohta on esitatud „mõnisada” kindlat näidet.¹⁰³ See lõik pärineb Meniusel aga samuti väga selgelt Engelke publikatsioonist.¹⁰⁴ Küll aga pole teada allikat Fabriciuse poolt oma kroonikas esitatud väga konkreetsele „tõestisündinud loole” Bërzaunest, kuidas vanemad kaotanud tüdruk löi maha oma kolm venda ja neli õde, et oma viletsat elu pikendada.¹⁰⁵ Seitse lugu inimliha söömisest Liivimaal 1601.–1603. aasta näljahäda ajal esitab ka Franz Nyenstede küllaltki konkreetsete teadetena, millest suurem osa ei ole samuti otseselt kokku viidavad ühegi teise allikaga. Küll aga Nyenstede lugu sellest, kuidas mees oma naise söögiks keetis ja seda seejärel külla tulnud naisevennale pakkus, on ümberjutustatult seesama, mida esitab Engelke Ilükste talupoja Janeli kohta.¹⁰⁶

Kuigi Sickelni pastor Friedrich Engelke esitab oma lugusid väga detailselt (täpsustatud on inimsöömisjuhtumise koht, toimepanija, tunnistajad, sageli ka kuupäev), pole nende toepärasus siiski selge ega kontrollitav. Näiteks Engelke poolt juba tiitellehel esile tõstetud lugu rattale tõmmatud ja üles poodud varaste ja mõrtsukate ärasöömisest¹⁰⁷ oli

⁹⁹ F. Engelke. Wahrhaftige, lk. 659.

¹⁰⁰ F. Engelke. Wahrhaftige, lk. 657–664. – Friedrich Engelke(n) oli Sickelni pastor, 1602. a. kaotas sõja tõttu oma varanduse ja suundus Preisimaale, kuid pöördus peagi Liivimaale tagasi. 1603. a. avaldas Königsbergis oma näljahäda kirjelduse: T. Kallmeyer. Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands. Hrsg. v. G. Otto. Mitau, 1890, lk. 245.

¹⁰¹ Need lood on ära toodud ka Eesti rahva ajaloo, seda küll mitte otse Engelke, vaid Bödeckeri kroonika vahendusel: Eesti rahva ajalugu, lk. 827–829.

¹⁰² Bodeckers Chronik, lk. 7–13. Lisaks Bödeckerile kasutas Engelke näljateateid Nyenstede ja võimalik, et ka Fabricius. Vt. otsesest teadet Engelke trükise levitamisest Liivimaal koos omapärase ära kirjaga: J. v. Bohlen. Einige Nachträge, lk. 416–420.

¹⁰³ Friderici Menii Historischer Prodomus des Lieffländischen Rechtens und Regiments Von Anfange der Provinz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Majest. von Schweden Gustavi Magni Todt. Aus Wahrhafften und Glaubwürdigen Actis und Actitatis verfertiget und zusammengebracht. Dörpt, [1633], lk. 50.

¹⁰⁴ Vrd. Engelke sellekohast lauset: Fr. Engelke. Wahrhaftige, lk. 659.

¹⁰⁵ Dionysius Fabriciuse..., lk. 295. Teatavasti algas Fabriciuse kroonika originaalne osa 1599. aastast, mistõttu oli Fabricius otseseks suure näljahäda tunnistajaks: S. Vahre. Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 1, lk. 15.

¹⁰⁶ Franz Nyenstädt's Livländische Chronik. Hrsg. v. G. Tieleman. – Monumenta Livoniae antiquae, 2. Bd. Riga, Leipzig, 1839, lk. 112–114; F. Engelke. Wahrhaftige, lk. 662. Katri Raik osutab otse, et näljahäda kirjeldamisel sai Nyenstede eeskuju Engelke lendlehest: K. Raik. Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis; 8.) Tartu, 2004, lk. 77.

¹⁰⁷ „Wie... die Diebe und Mörder auß den Galgen und Rädern verzehret und auffgefressen”. Mille kohta Engelke esitab ka konkreetse loo Ilükste alalt, kus Siebergi proua lasi 1602. aasta talvel üheksa mõrtsukat rattale tõmmata ja kaks varast puua, kes kõik kolmandal päeval maha korjati ja talupoegade poolt ära söödi, mille kohta andvat tunnistus Siebergi tütremees Gotthardt Budberch: F. Engelke. Wahrhaftige, lk. 657, 663. Nähtavasti just Engelkelt võttis võllast ja ratastelt kurjategijate nälja pärast mahavõtmise seiga 17. sajandi keskel ka Thomas Hiärne, kes muus osas küll kasutab peajasjalikult Fabriciuse kroonikat 1601.–1602. aasta suure nälja kirjeldamiseks: Thomae Hiärn's Ehist, Lyf- und Lettlaendische Geschichte, lk. 384.

juba väga levinud jutumotiiv 1315. aasta näljahäda kohta, mis esines Liivimaa noorema riimkronika järgi paljudes Liivimaa kroonikates,¹⁰⁸ kuid võllast surnute söögiks mahavõtmise legende levis 1315. aasta näljahäda kohta samalaadselt ka Poola aladelt pärit teadetes.¹⁰⁹ Samuti esitab Engelke mitu lugu haudadest laipade üleskaevamise kohta, mis oli jällegi juba tuntud motiiv nii 1315. aasta näljahädaga seoses Liivimaalt kui ka isegi Iirimaalt, kus (linna)inimesed läksid surnuaedadesse, et kaevata üles värskelt maetud kehad ja keeta neid omale söögiks.¹¹⁰ Selliste jutumotiivide suure populaarsuse ja sarnasuse tõttu ongi neid jöhkraid kannibalismilugusid peetud pigem fantaasiaks. Huarüüset võis tõesti ju esineda, kuid seda mitte laibasöömise eesmärgil, vaid väärtesemete leidmiseks, millest võiski lihtsalt välja kasvada väärtõlgendus, eriti kui hiljem olid loomad laipu segamini pööranud.¹¹¹ Ja lõpuks ei saa ka tähelepanuta jääda, et Engelke esitatud koguni 16 lugu 28-st rääkisid lastest (nii inimsöömise ohvrite kui vastupidi – inimsöömise tegelejatena), mille selgeks eesmärgiks oli teha esitatud „tõendeid” veelgi intrigeerivamaks ja rõhutada maal valitsenud olukorra ekstreemsust. Kogu keskaegses Euroopas näljahädade kannibalismilugudes näivadki olevat just lastesöömised üks kõige korduvamaid motiive. Kindlasti oli suur mõju Josephus Flaviuse poolt „Juudi sõjas” esitatud lool, et Jeruusalemmas söönud naine Maria ära oma lapse.¹¹² Josephuse otsest

kasutamist on ära märkinud ka Engelke, tehes järelduse, et kui Jeruusalemmas oli ainult üks naine, kes oma lapse tappis, siis „siin maal ja provintsis” võib aga selliseid juhtumisi „leida mõnisada”.¹¹³

17. sajandi alguse Eestimaa ametlikust kirjavahetusest või muudest säilinud arhiiviallikatest kannibalismi kohta ei leia aga mingeid teateid. Sellised kirjeldused on levinud ainult jutustavates allikates. Ainus kord, kus millelegi ebainimlikule on tõsisemalt võetavates allikates vihjatud, leidub Tallinna rae kirjas 1603. aasta maist hertsog Karlile, kus lisaks sõjalaastamistele tuuakse esile maal puhkenud näljahäda. Selle kohta märgitakse, et „näljahäda” olla röövinud juba „paljude tuhandete” elu, ülejäänud aga on nälja vaigistamiseks olnud sunnitud „võikaid ja ebainimlikke asju tarbima”, millest „järeltulijad ja kogu maailm” ainult imestusega räägiksid.¹¹⁴ Seega siin ametlikus kirjas pole otsestelt kasside ja laipade söömist mainitud, kuid millelegi sellisele on siiski vihjatud.

Igatahes pole mingit kahtlust, et suurte nälgade ajal olid sellised õudsed lood kannibalismist kerged tekkima ning kuulujuttudena levima. Pealegi näljaajal oli loomulikult inimeste vastuvõtlikkus ja huvi selliste lugude vastu oluliselt kõrgenenud.¹¹⁵ Teisalt, isegi kui tegu oli liialdatud kuulujuttudega, tõendavad need järelkajasid suurest õudusest, mida katastroofiline näljahäda oli jätnud inimeste mälestustes.¹¹⁶

¹⁰⁸ Liivimaa noorem riimkronika, lk. 98–99, 111–113, 119.

¹⁰⁹ Vrd. B. W. Tuchman. A distant mirror. The calamitous 14th century. New York, 1978, lk. 24–25; W. C. Jordan. The Great Famine. Northern Europe in the early fourteenth century. Princeton, 1996, lk. 148–149.

¹¹⁰ W. C. Jordan. The Great Famine, lk. 114.

¹¹¹ Samas, lk. 114–115.

¹¹² Tegelikult on juba Viindas Moosese raamatus otseselt sõnakuulmatutele ühe Jumala poolt saadeta vaadeldava neeühe nähtud nälga ja raskusi, kus emad on sunnitud sööma oma ihuvilju, poegi ja tütreid suure kitsikuse pärast (5Ms 28:47–57). Vt. ka nt.: S. Epperlein. Bäuerliches Leben im Mittelalter. Schriftquellen und Bildzeugnisse. Köln/ Weimar/ Wien, 2003, lk. 30; R. Tannahill. Fleisch und Blut. Eine Kulturgeschichte des Kannibalismus. München, 1979, lk. 55–57.

¹¹³ F. Engelke. Wahrhaftige, lk. 659.

¹¹⁴ *Dahero auch so ein Hungersnot im Lande endtstanden, dadurch viell taussent Jemmerlichs todts erblichen, die übrigen zugenießung abschewlicher und unmenschlicher Sachen, schlecht den Hunger zu stillen, sein nottringlichen vorursachet wurden, davon die Posteritet und alle Welt nur vorwunderung wirt zusagen wissen:* RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 04.05.1603).

¹¹⁵ Vrd. W. C. Jordan. The Great Famine, lk. 115.

¹¹⁶ Vrd. I. Kershaw. The great famine and agrarian crisis in England 1315–1322. – Past & Present, nr. 59, 1973, lk. 9–10.

Juba Hendrik Sepp pidas 1931. aastal seda väga silmatorkavaks, et kui 17. sajandi alguse näljahäda kohta on ridamisi inimsöömise lugusid, siis sajandi lõpu suure näljahäda ajast ei leidu allikates teateid, et söödud oleks laipu või kedagi oleks söömiseks tapetud. Sellele vaatamata väljendab 1601.–1603. aasta juhtumite osas Sepp veendumust, et „pole võimalik kahelda, et tol ajal tõesti inimeste söömist esines”, kuigi osad kroonikate lood võisid olla „ekslilikud”. Kannibalismi puudumist 17. sajandi lõpus püüab Sepp seletada sellega, et enne seda olid olnud „korralikumad ajad”, sõda ühes oma julmustega polnud maad puudutanud ligi 40 aastat ning rahva hulgas võisid uuesti juurduda kiriku poolt edendatud „tsivilisatsiooni alged”, mis pole võrreldav sajandi algusega, kui rahvas oli „kestvate sõdade, tõbede ja muude viletsuste tõttu toorenenud”.¹¹⁷

Tõepoolest puuduvad Eesti- ja Liivimaalt täielikult allikalised teated 17. sajandi lõpu näljahäda kohta, aga ka 18.–19. sajandist, nagu oleksid talupojad nälja tõttu jõudnud selle piirini, et puutada kokku kannibalismiga.¹¹⁸ Tuhanded talupojad surid nälga ka hilisemates näljahädades, kuid teateid laste söömisest nende vanemate poolt või nälja pärast võõraste tapmise kohta enam pärast 1601.–1603. aasta näljahäda ei esine. Politseilise uurimise alla on küll langenud näljahädalised, keda on süüdistatud kärbatanud loomade (lehma, kassi jms.) söömisel.¹¹⁹ Kas näljahädad polnud enam nii

hirmsad, olid inimeste arusaamad muutunud või leviv informatsioon ja hirmulood saanud reaalsemaks? See kõik osutab ikkagi sellele, et kannibalismi näol oli 1601.–1603. aasta näljahäda ajal tegemist esmajärjekorras puhtkultuurilise fenomeniga, mitte aga levinud alternatiivtoiduga. Kuigi kannibalismi võib tõesti esineda nälgiva inimese viimase abivahendina,¹²⁰ mistõttu selle esinemist täielikult välistada ei saa, ei ole Liivimaa osas otsesemate allikate puudumisel võimalik seda ka kinnitada. Kindlasti tuleb kõigisse 1601.–1603. aasta näljahädaga seotud inimsöömise teadetes suhtuda ülima allikakriitikaga.¹²¹

Kokkuvõtteks

17. sajandist varasemate aegade näljahädade kohta Liivimaal praktiliselt puudub lähemat käsitlust võimaldav allikamaterjal. Paremal juhul on 13.–16. sajandi näljahädad üldse dateeritavad.¹²² 1601.–1603. aasta suur näljahäda on esimene, mille kohta on võimalik leida juba nii ametkondlikku kirjavahetust, narratiivseid teateid kui ka isegi teatud laadi statistilist materjali. Kogu see allikamaterjal ei jäta kahtlust, et Eesti- ja Liivimaa tabas aastatel 1601–1603 lisaks sõjale ja katkule ka ulatuslik näljahäda. Kindel on see, et 17. sajandi alguses toimus suur asustuse ja majanduse langus Eestimaal ja seda isegi nendes piirkondades, mis esialgu otseselt sõjategevusega kokku ei puutunud.

¹¹⁷ H. Sepp. Meie mineviku raskeid päevi. – Kaitse Kodu 1931, nr. 1/2, lk. 34–36.

¹¹⁸ Kindlaid juhtumeid kannibalismi (näljaohvrite liha söömisest oma elu päästmiseks hädaliste poolt) kohta pole isegi Iirimaa suurest näljahädast 1840ndate teisel poolel, mille ohvrite arvu hinnatakse miljonile inimesele, kuigi igasuguseid muid võimalikke lugusid selle kohta levis Iirimaa palju. Küll kirjutas The Times 1849. aasta mais, et ühelt randa uhitud laevahukuohvrilt oli söögiks välja kistud süda ja maks, kuid tegelikult jäid kõik sellised inimsöömisjuhtumid ainult kuulujutu tasemele: C. Ó Gráda. Ireland's Great Famine. An overview. – When the potato failed. Causes and effects of the 'last' European subsistence crisis, 1845–1850. Ed. by C. Ó Gráda, R. Paping, E. Vanhaute. Turnhout, 2007, lk 47.

¹¹⁹ Vt. M. Seppel. Näljaabi, lk. 75.

¹²⁰ Vrd. E. Colsen. In good years and in bad. Food strategies of self-reliant societies. – Journal of Anthropological Research, 35 (1979), nr. 1, lk. 25, 27; H. Medick. „Hungerkrisen” in der historischen Forschung. Beispiele aus Mitteleuropa vom 17.–19. Jahrhundert. – Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium, 14 (1985), H. 2, lk. 96.

¹²¹ Vt. ka C. Ó Gráda. Famine, lk. 56–58.

¹²² Andres Tvaari on küll hiljuti püüdnud lähemalt vaadata koguni nii kauget kui 536.–537. aasta näljahäda Eestis: A. Tvaari. Hirmus näljahäda Eestis ja naaberladel aastatel 536.–537. – Eesti Vabariigi teaduspreemiad 2013. Toim. R. Villems. Tallinn, 2013, lk. 170–194.

Näljahäda puhkemise tõukeks oli 1601. aasta ebatavalisest suvest ja varajasest külmast põhjustatud katastroofiline ikaldus, mille erakordsuse esiletoomine kaasaegete poolt annab alust näha selle taga Huaynaputina vulkaani mõju. 1602. aastal külmast tingitud ikaldus kordus. Seejuures kannatas kõige rohkem just suvivili, mille ikaldumise tõttu talupojad kaotasid suuresti võime odra- ja kaeraandameid mõisale tasuda. Rukist on talupojad neil aastatel olnud rohkem võimelised edasi maksma, mis kajastub ka linnuse-läänides sissetulekute osas.

Näljahäda puhkes 1601/1602. aasta talvel ja saavutas oma haripunkti 1603. aastal koos katkuga. Teiselt poolt mingit täiesti maailmalõpu meeoleolu Eesti- ja Liivimaal aastatel 1601–1603 kindlasti ei valitsenud. Seda ei näita ametkondlik kirjavahetus, mis pigem kajastab seniste institutsioonide ja sõjalise organisatsiooni tavapärasest edasitöötamist.¹²³ Tegelikult pole ka külmalt tulusid ja kulusid näitavates Eestimaa linnuste ja mõisate majandusaruannetes vaadeldavatest aastatest maad tabanud näljahäda eriti mainitudki. Ainult juhuslikult on mõnel pool märgitud talupoegade „suurt vaesust” või valitsevat „hädagaega”. Elu toimis edasi, nii nagu see sõjaajal tavapärase saab olla. Ehk nagu märkis Christian Kelch: „Sellele [näljahädale ja katkule] vaatamata läks Liivimaa sõda ikka üha edasi.”¹²⁴

Pole ilmselt kahtlust, et ajaloos on näljahädade korral kannibalismi esinenud. Paraku mingeid täiesti kindlaid andmeid 1601.–1603. aasta näljahäda kohta meil pole. Sellekohaseid kirjeldusi ja teateid iseäranis Liivimaalt

on küll palju, kuid need on täis keskaja tüüp-motiive näljahädade õudustest.

Täpsemalt ei võimalda olemasolevad allikad selgitada, kui suur oli Eesti- ja Liivimaal demograafiline tagasilöökk aastatel 1601–1603. Kokkuvõttes, kui võrrelda asustuse langust kahe suure 17. sajandi näljahäda vahel 1601.–1603. aastal ja 1695.–1697. aastal, siis Eestimaa foogtide aruanded ei jäta küll kahtlust, et sajandi alguse kataklüsm oli palju ulatuslikum sajandi lõpu omast. Tühjaks jäi tõesti paljudes piirkondades üle 75–80% taludest ja maadest.¹²⁵ 1696.–1697. aasta näljaohvrite arvuks on seevastu pakutud maksimaalselt viiendikku rahvastikust¹²⁶ ja tühjunud talud leidsid kiiresti uue peremehe veel enne Põhjasõja puhkemist. Teisalt, sajandi lõpus oli Eesti ala rahvastikutihedus oluliselt suurem ning ei puhkenud ka ulatuslikku katkuepideemiat, rääkimata samaaegsest sõjategevusest. Seetõttu absoluutarvudes otseselt nälga surnuid (või nälja tõttu haigestunud ja seeläbi surnuid) võis olla sajandi lõpus isegi rohkem, kuid mingeid konkreetsemaid näljaohvrite arve pole kummagi näljahäda kohta võimalik esitada.

Käesolev uurimus sai võimalikuks tänu Eesti Teadusagentuuri grandri nr. PUT119 ja Rootsi Instituudi uurimistoetusele.

Marten Seppel

(1979), *PhD*, uusaja lektor, Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu, marten.seppel@ut.ee

¹²³ Nt. Arved Taube suutis Tartu raeprotokollide põhjal anda aastate 1603–1601 sõjasündmustest kronoloogilise ülevaate näljahädast pea täielikult mööda minnes: A. Taube. Dorpat unter schwedischer Herrschaft in den Jahren 1601–1603. Dorpat, 1929. Samamoodi M. Laidre osutab, et näljahäda polnud teema, mis Tartu 17. sajandi alguse raeprotokollides eraldi kajastamist oleks leidnud: M. Laidre. Dorpat, lk. 244.

¹²⁴ Christian Kelch. Liefländische Historia. Frankfurt und Leipzig, 1695, lk. 476.

¹²⁵ 2000. aastal nõudis M. Laidre põhjendatult kaheldes konkreetsemaid arve senise hüpoteesi tõestuseks, et 1601.–1603. aasta näljahäda ja katku laastamine võis ulatuda 75%ni. Need arvud on seega aga vähemalt Eestimaa kohta täiesti olemas. Vt. M. Laidre. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia 2000, nr. 5, lk. 945–946.

¹²⁶ Täna seni puudub kaasaege uurimus, mis kontrolliks juba 1930-ndatel Otto Liivi poolt esitatud umbkaudset pakkumist, et näljaohvrite arv küündis Eestis 70 000–75 000-ni, mis moodustas umbes 20% rahvastiku üldarvust: O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 69–70, 78; H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. (Academia; 6.) Tallinn, 1996, lk. 72–73.